

Syzygia – työtoveruuden teologiaa

RISTO SAARINEN

Monet hankalat kysymykset koettelevat työtoveruutta kirkossa. Työilmapiirin tutkimuksissa seurakunnat menestyvät keskinkertaisesti, ja muun muassa uudenlaiset parisuhteet jakavat työntekijöiden teologisia mielipiteitä. Vanha rintamalinja kansankirkollisuuden ja herätysliikkeiden välillä uhkaa Luther-säätiön myötä kärjistyä. Monissa yhteyksissä, lähetys-, nuoriso- tai julistustyössä, suomalainen kristillisyyden perinteisesti tarjonnut kahdenlaisia ratkaisuja: avaramman profiilin sitoutumista suurille joukoille ja rajoja vetävää korkeaa sitoutumista innoistuneille uskoville. Työtoveruus on toteutunut erilaisten työnäkyjen ja identiteettien puitteissa. Omaan identiteettiin on kuulunut kriittinen vertailu toiseen tarjolla olevaan vaihtoehtoon. Tähän asti on kuitenkin mahdollista samaan kirkkoon.

Työnäkyjen kahtalaisuutta voi tarkastella puhtaasti dogmaattisesti, esimerkiksi vertaamalla eri ryhmien kirkko- ja virkakäsitystä. Toisaalta samoja asioita on mahdollista kuvata kirkkohistoriallisesti ja sosiologisesti, lähtien yhteiskunnan ja ihmisten käytännöllisten tarpeiden näkökulmasta. Seuraavassa pyrin luomaan kolmannen lähestymistavan samoihin ilmiöihin. Pyrin ottamaan vakavasti tietynlaiset uskonnonhistorialliset ja sosiologiset lainalaisuudet, mutta tulkiten niitä systemaattisen teologian näkökulmasta.

En silti etene varsinaiseen kirkko-oppiin tai virkateologiaan, vaan pysyttelen fundamentaali-

teologian tai ”teologisen psykologian” piirissä. Lähtökohtani on itse kahdentumisen ilmiö, jolla on omat käsitteelliset ja yhteisölliset juurensa uskontojen historiassa ja teologiassa. Vaikka esitykseni on puettu oppineisuuden kaapuun, kyseessä on keskustelupuheenvuoro eräisiin työtoveruuden teologisen syvärakenteen ajankohtaisiin kysymyksiin. Omat sympatiani ovat kansankirkollisuuden suunnalla, mutta kehotan seuraavassa myös sen edustajia tarkempaan tilanneanalyysiin. Asian monimutkaisuuden vuoksi aloitan esitykseni varsin kaukaa.

SYZYGOS JA KAKSOSET VARHAISKRISTILLISYYDESSÄ

Filippiläiskirjeessä (4:2–3) Paavali kirjoittaa: ”Kehotan Euodiaa ja Syntykeä elämään sovussa Herraa palvelen. Pyydän myös sinua, uskollinen työtoverini (*syzygos*), auttamaan näitä naisia, jotka ovat minun kanssani taistelleet evankeliumin puolesta samoin kuin Clemens ja muutkin työtoverini (*synergos*), joiden kaikkien nimet ovat elämän kirjassa.” Nämä jakeet ovat antaneet aiheita monenlaiseen eksegeettiseen keskusteluun ja systemaattiseen jatkokohittelyyn. Paavali ei mainitse uskollisen *syzygoksen* nimeä, mutta se että tämän tehtävänä on auttaa naisia, vie ajatukset herkästi olettamaan työtoverin olevan myös nainen.

Entä miksi Paavali käyttää harvinaista sanaa *syzygos*, ”ieskumppani”, kun hän jatkossa ja muu-

tenkin käyttää pikemmin yleistä *synergos*-sanaa kuvaamaan työvereitaan? *Syzygoksen* latinalainen käännös on *coniugium*, joka on aviollista ieskumppanuutta tarkoittava sana. Olisiko Paavalilla peräti puoliso, joka hänen kanssaan auttaa evankeliumin puolesta taistelevia? Tuskinpa sentään, mutta ”ieskumppani”-kielikuva alleviivaa silti Paavalin anonyymien kollegan läheistä suhdetta apostoliin. Ajatus siitä, että läheinen ieskumppani ja työtoveri olisi nainen, on jakeen asiaympäristön perusteella mahdollinen, joskaan ei välttämätön.

Hämäryydestään huolimatta, tai ehkä juuri tulkinvaraisuuden innoittamana, *syzygos*-termi jäi varhaisessa kristinuskossa elämään. Valentinolaisessa kosmologiassa maailman 30 aionia jakautuvat viiteentoista *syzygia*-pariin, jotka suhtautuvat toisiinsa kuin maskuliininen ja feminiininen. Gnostilaisessa spekulatiivisessa saatettiin ajatella, että Viisus eli Sofia on Jeesuksen Kristuksen *syzyginen* pari tai että Pyhä Henki ja Viisus ovat Jeesuksen *syzygoksia*. Manin elämästä tunnemme ajatuksen, jonka mukaan *syzygos*, jonkinlainen kaksoisolento, voi ilmoittaa ihmiselle tärkeitä hengellisiä asioita.² Vaikka gnostilainen ja manikeolainen *syzygia* on vielä hämäämpi ilmiö kuin Paavalin käyttämä termi, ajatus jonkinlaisesta hengellisestä kaksoisolennotta esiintyy näiden suuntausten ajatusrakenteissa.

Syzygos-käsite liittyy läheisesti uskonnonhistoriassa tärkeään ajatukseen kaksoisista. Kaksosten teema Uudessa testamentissa kiinnittyy Tuomaaseen, jota kutsuttiin kaksoiseksi, *didymos* (Joh. 11:16; 20:24; 21:2). Vaikutushistorialtaan tärkeimmän ja ajatuksellisesti varsin kirkkaan asun kaksoisuuden teema saa apokryfisissa Tuomaan teoissa, jotka kertovat kristinuskon leviämisestä Intiaan. Vaikka Tuomaan tekoja on pääsääntöisesti pidetty sisällöltään ongelmallisena, on 200-luvulla syntynyt teksti ollut jollain lailla tunnettu kristinuskon historian eri vaiheissa.³

Tuomaan tekojen mukaan Kristuksen asettamassa lähetystehtävien jaossa Juudas Tuomas Didymoksen osalle lankeaa Intian evankelioiminen. Epäilevä Tuomas ei halua ryhtyä tähän, mutta eräänlaisena kepposena Kristus myy Juudas Tuomaan kolmesta

mitasta hopeaa itämaiselle orjakauppiaille, joka vie vastahakoisen apostolin orjana Intiaan (Tuomaan teot 1–3). Jo tässä Tuomaan tekojen alkukohtauksessa tulee esiin Jeesuksen Kristuksen ja Juudas Tuomaan roolien sadunomainen vaihdettavuus. Kristus on esikuva ja malli, jota Juudas Tuomas jäljittelee, mutta samalla jäljittely voi tapahtua myös Tuomaan julkilausutun tahdon vastaisesti. Hiukan vinosti esikuva voi toimia myös kepposen keinoin, niin että Kristus ja Juudas vaihtavat paikkaa.

Intiassa Tuomas saa monenlaisten vaiheiden kautta tietää, että hän on kaksonen siksi, että Jeesus Kristus on hänen kaksoisveljensä. Tämän paljastaa hänelle ensin ilkeä käärme, joka on surmannut komean nuorukaisen oltuaan tälle mustasukkainen kauniista neidosta. Tuomas panee käärmeen imemään myrkkynsä pois nuorukaisen ruumiista, joka virkooa henkiin; samalla käärme kuolee. Tämän jälkeen Tuomas alkaa eheyttää nuorukaista pois maallisen rakkauden poluilta. (Tuomaan teot 30–34). Seuraavassa kohtauksessa aasintamman varsa paljastaa Tuomaalle, että tämä on Jeesuksen Kristuksen kaksonen. Varsa selittää olevansa Bileamin ja palmusununtain aasin sukua, ja Juudas Tuomas pääsee ratsastamaan sillä (Tuomaan teot 39–40). Näin Tuomas kulkee Intiassa esikuvansa jäljissä.

Varhaiskristillisissä teksteissä kaksoisuuden teema käytetään siis varsin rohkeasti ja monipuolisesti, oudostikin. Kaksoisuus on usein epäidenttistä siinä mielessä, että alempi kaksoisista jäljittelee ylempää, ja ylempi kaksonen paljastaa alemmalle uusia asioita. Jäljittelyn logiikkaan kuuluu, että alempi

1 Paavalin vaimosta keskustelivat jo kirkkoisät, ks. *Ancient Commentary* 8, 266. Hawthorne (1983, 179–180) listaa seuraavat eksegeettien ehdotukset *syzygokseksi*: 1) Paavalin vaimo, 2) Euodian tai Syntyken puoliso, 3) Epafroditos, 4) Timoteus, 5) Silas, 6) Luukas, 7) Filippin piispa, 8) Kristus, 9) *Syzygos*-niminen henkilö, 10) koko Filippin seurakunta.

2 Irenaeus, *Adversus haereses* I,1,1–8,5; *Nag Hammadi* V,1 ja XI,2; Delling 1964; Vollmer 2005; Thomassen 2006.

3 Klijn 1962.

kaksonen on sadunomaisesti tuomittu jäljittelemään ylempää silloinkin, kun hän haluaa välttää sitä. Jäljittelyn kautta alempi kaksonen voi nousta mallin kaltaiseksi, mutta samalla alemman ja ylempään välinen hierarkia ei kuitenkaan kumoudu, vaan se päinvastoin vahvistuu. Varsin usein syzygisessä tarinassa miehen ja naisen välinen dualiteetti esiintyy erilaisina variantteina (Paavalin syzygos naisten auttajana, Kristus-Sofia, Tuomaan käärmetarina). Tätä dualiteettia ei tule liiaksi korostaa taikka täysin häivyttää, muuten sopusointu vaarantuu.

KAKSOSET USKONTOTIETEEN TEEMANA

Miksi kaksosuuden ja syzygian, intiimin työtoveruuden, teemat runsastuvat edellä kuvatulla tavalla varhaisissa kristillisissä teksteissä? Kaksosten keskeinen asema eri uskontojen pyhissä teksteissä ja tarinoissa on uskontotieteen suuria keskustelunaiheita. Kaksosten syntyminen lisääntymisen erityistapauksena varmasti osaltaan vaikuttaa aiheen tärkeyteen uskonnollisissa yhteyksissä. Lukujen yksi ja kaksi erityisasemaa symbolisissa järjestelmissä on myös usein ehdotettu selittäväksi tekijäksi. Luku kaksi saattaa symboloida feminiinisyyttä; on myös mahdollista nähdä kaksosten asema hyvän ja pahan välisenä distinktiona, jossa yksi surmaa toisen (Romulus ja Remus; vrt. Kain ja Abel, jotka eivät olleet kaksosia) tai pääsee niskan päälle kepposen avulla (Esau ja Jakob).⁴

Kaksosten syntymän on nähty sekoittavan maailman normaalia järjestystä ja sisältävän pahuuden ja heikkouden mahdollisuuden. Toisaalta kaksosuuden sisäiset jännitteet ovat monissa luomismyyteisissä mahdollistaneet maailman synnyn (balttilaiset Dievs/Velns ja Jumis/Jumala, Rigvedan Yama/Yami, Iranin Yima/Yimak, zarathustralaisuus). Useisiin kaksosmyytteihin sisältyy ajatus kaksosten eri sukupuolista ja myyttisestä avioliitosta, joka tuottaa maailmaan lisää myyttisiä olioita. Samalla kaksosmyytti luo kulttuureita voimakkaasti jäsentävää insestikieltoa. Kaikissa näissä suhteissa korostuu yhtäältä kaksosten samanlaisuus, toisaalta se epäidenttisyys, joka mahdollistaa erojen syntymisen ja kahden erottamisen yhdestä.⁵

Myytit eivät toimi tieteen logiikalla, vaan ne pursuavat keskenään jännitteisiä ja ristiriitaisia elementtejä. Samoin on laita manikeolaisissa ja gnostilaisissa teksteissä: toimijoita on erittäin runsaasti eikä heidän yhteisvaikutuksensa muodosta eriteltyä kokonaisuutta, vaan runsaan vaihtoehtojen kirjon, josta on hankala löytää punaista lankaa. Uskontotieteilijät ovat yrittäneet tavoittaa myyttien omaa logiikkaa. Uudemmissa yrityksistä tunnetuimpia on strukturalismin isän Claude Lévi-Straussin myöhäisteoksessaan *Histoire de Lynx* (1991; 2004) esittämä luokittelu ja selitys Pohjois-Amerikan alkuperäiskansojen kaksosmyyteistä.

Lévi-Straussin typologiassa eri sukupuolia edustavat kaksoset valaisevat ennen muuta insestikieltoa ja lisääntymistä, ovathan kaksoset yhdessä alasti jo kohdussa. Naisen ja miehen syzygia tuottaa tällöin moneutta ja erilaisuutta – eri sukupuolien pysyvistä erosta ei vie tietä kohti ykseyttä. Samaa sukupuolta edustavien kaksosten suhde puolestaan Lévi-Straussin mukaan valaisee ykseyden etsintää moneuden tilanteessa. On mahdollista, että kaksosten erilaiset kohtalot valaisevat kahden toimijan perimmäistä ykseyttä, kuten jo Tuomaan teoista näimme. Antiikin myytti Castorista ja Polluxista, erityisen epäidenttisistä kaksosista, joista kuitenkin tuli Kaksosten tähtikuvio, valaisee tätä perimmäistä ykseyttä.⁶

Lévi-Straussin mukaan tavallisempaa myyteissä on kuitenkin epäidenttisyuden säilyminen tai runsastuminen jatkuvaksi eroksi. Hyvän ja pahan kaksosen myytit korostavat tätä eroa jyrkästi, ovelan ja tyhjän kaksosen tarinat lievemmin. Lévi-Straussin mukaan myyteissä on usein tärkeää jättää voimaan kaksosten välille jonkinlainen epäidenttisyys. Pysyvä epäidenttisyys toimii sosiaalisena tunnisteenä, joka selittää ja legitimoii yhteiskunnassa vallitsevia eroja, moninaisuuksia ja kilpailutilanteita.⁷ Sosiaalinen organisoituminen tarvitsee malleja, joissa dualisuus säilyy jollain tasolla muodostamatta liian jyrkkää dualismia.

Tällainen kahtalaisuus ilman dualismia ei ole tasapainotila, vaan eräänlainen pysyvästi dynaaminen epätasapainotila, joka juuri sellaisena kykenee reagoimaan luovasti uusiin tilanteisiin.⁸

Myytti pitää yllä epätasapainoa, joka kaksosten välisiä eroja polttoaineenaan käyttäen tuottaa yhä uusia ratkaisuja duaalisuuden epäsäännölliseksi ylläpitämiseksi, unohtamatta ykseyden etsintää. Kaksosmyytti osoittautuu näin Lévi-Straussille eräänlaiseksi yhteiskunnalliseksi ja jopa metafyyksiseksi peruserätykseen⁹, jonka kautta yhteiskunnan moninaiset epäsäännölliset jäljittelyt, kilpailutilanteet ja suhteelliset epäidenttisyydet voidaan saattaa ihmisten tietoisuuteen konkreettiseen asuun hahmotettuna.

Epäidenttiset kaksoskertomukset estävät siis yksilöitä ja ryhmiä yhtäältä sulautumasta esikuviansa, mutta toisaalta ne myös estävät poikkeamasta liikaa esikuvasta. Me kaiken aikaa hiukan ihailemme ja samalla hiukan demonisoimme jäljittelymme kaksosmaista kohdetta, pitäen sitä jossakin ykseyden ja moneuden karkeiden ihanteiden välimaastossa. Sukupuolierojen liittäminen kaksosuuden dynamiikkaan pluralisoi esikuvan herkästi liian moniarvoiseksi, kun tarkoitus on myös tuottaa ja ylläpitää ykseyttä. Siksi toimiva kaksosuuden pohdinta ja myös vastaava syzygia lopulta mieluummin karttaa sukupuolieroja kuin tuottaa niitä. Toisaalta sukupuolisuuden jonkinlainen heikko läsnäolo syzygiassa, ehkä juuri määrätietoisesta karttamisen kautta, näyttää kuuluvan asiaan. Osapuolten täydellinen homologia ei kuulu toimivaan syzygiaan.

Käytän yllä ja myös jatkossa ”ieskumppanuuden” tai ”intiimin työtoveruuden” synonyyminä uudissanaa syzygia. Käyttöni vastaa englannin sanaa syzygy, mutta samalla uudissanani haluaa tehdä syzygiasta eräänlaisen ykseyskäsitteen. Ekumeenisessa teologiassa termiä on tällä tavalla käyttänyt venäläinen uskonnonfilosofi Vladimir Solovjev. Hän pyrki kuvaamaan syzygialla rakkauden suhdetta itsestä toiseen, paria, joka heijastaa mystisen ykseyden hajontaa moneen.¹⁰ Ykseyskäsitteenä syzygia on siten sukua toiselle ekumeniassa käytetylle käsitteelle, kreikan *koinonia*-termille. Syzygia on kahden henkilön muodostama intensiivinen koinonia, työparin pyhä yhteys. Samalla syzygiaan kuitenkin liittyy mallin ja jäljittelyn tuoma identiteetin ja epäidentiteetin häilyvä dynamiikka, eräänlainen osallisuus kaksosuudesta.

Omassa kielenkäytössäni syzygia voi vallita joko kahden yksilön tai kahden ryhmän välillä. Vaikka yksilömerkitys on primaarinen, oletan että myös kaksi ryhmää voi olla yksilöitä muistuttavassa syzygisessä suhteessa toisiinsa. Niin yksilöissä kuin ryhmissä syzygia on usein toispuolista: pienempi jäljittelee suurempaa ja heikompi voimakkaampaa. Voimakkaammalla saattaa olla puolestaan joku kolmas vielä voimakkaampi, jonka pariin se tahtoisesti ryhtyy. Toisaalta syzygia voi olla myös molemminpuolista ja vastavuoroista jäljittelyä. Usein riittää pelkkä yhden yksilön tai ryhmän tarkastelu: kuka on varsinainen malli (ja samalla uhka ja erottautumisen, jopa mustamaalauksen kohde) minulle tai meidän ryhmällemme?

KAKSOSET UHKANA: GIRARD

Teoksessaan *Väkivalta ja pyhä* (1972; 2004) René Girard keskustelee laajasti kaksosista, kaksoisolennoista ja jäljittelyn perusmuodosta, mimeettisestä halusta. Teos on yhtäältä uskonnonhistoriallinen, mutta se käyttää myös varsin paljon psykologian ja psykoanalyysin sanastoa. Nähdäkseni Girard onnistuu valaisemaan juuri kahdentumisen ja syzygian psykologista dynamiikkaa erityisen hyvin. Hän kiinnittää huomionsa psykologiseen kaksoissidokseen (double bind), jossa esikuva yhtäältä maanittelee muita jäljittelyyn, toisaalta pyrkii nujertamaan samanveroisiksi haluavat kilpailijat. Tämä kilpailuun yllyttävä ja samalla kilpailijaa nujertava kaksoissidos ei Girardin mielestä ole poikkeuksellinen patologinen ilmiö, vaan ”sen pitäisi näyttäytyä meille äärimmäisen tavanomaisena ilmiönä, kenties

4 Bianchi 2005; Kursite 2005. Suomeksi Envall 1988.

5 Bianchi 2005; Kursite 2005.

6 Lévi-Strauss 2004, 240–243. Viitataan saksankieliseen laitokseen.

7 Lévi-Strauss 2004, 249.

8 Lévi-Strauss 2004, 249–250.

9 Lévi-Strauss 2004, 252, 256.

10 Solovjevistä esim. Clowes 1996.

kaikkein tavanomaisimpana. Kenties se jopa pitäisi nähdä kaikkien ihmisten välisten suhteiden perustana.¹¹

Ihmisen käyttäytymistä ohjaa Girardin mukaan mimeettinen halu: halumme eivät ole spontaaneja tai sisäsäntöisiä, vaan ne syntyvät toisten jäljittelestä ja ovat siten kiinni sosiaalisessa ympäristössä. Tällainen näkemys haluista ja kilpailusta johtaa Girardin varsin kielteiseen ihmiskuvaan: koko elämämme on toisten mainostamien mallien perässä juoksemista. Girardin väkivaltateoria lähtee siitä, että uhraamalla voidaan ehkäistä kilpailun ja kaksoissidoksen tuottamaa väkivaltaa: uhritoimi erottaa sallitun väkivallan kielletystä ja ehkäisee siten kaikkien sotaa kaikkia vastaan.¹²

Kahtalaisuuden ongelman kannalta Girardin teorian olennainen kohta on niin kutsuttu uhrikriisi, tilanne jossa sallitusti annosteltu väkivalta ei enää riitä torjumaan holtitonta väkivaltaa. Uhrikriisin myötä yhteiskunnassa hyväksytyt erot katoavat: kaikki on samaa, joten minkäänlainen erojen tuottaminen ei enää ehkäise väkivaltaa. Girardille ”kulttuurinen järjestys ei itse asiassa ole mitään muuta kuin organisoitu erojen järjestelmä. Yksilöiden identiteetti muodostuu eroja tuottavista ja niitä ylläpitävistä etäisyyksistä, joiden avulla he voivat löytää paikkansa suhteessa toisiin.”¹³ Tässä Girard liittyy Lévi-Straussin strukturalismin perinteeseen.

Girardin kaksosajattelu lähtee liikkeelle hänen väkivaltateoriaansa yleisistä piirteistä. Hän korostaa kaksosiin liittyvää pelkoa: ”Monissa primitiivisissä yhteiskunnissa kaksoset ovat epätavallinen pelon lähde. Usein käy niin, että toinen niistä hävitetään; vielä useammin ne hävitetään molemmat. – Nykyään kaksosten arvoituksessa tunnustetaan luokittelun ongelma. Tämä ongelma on todellinen, mutta se ei ole olennainen.”¹⁴ Girardille olennaisempaa on se, että kaksoset ilmentävät uhrikriisin tärkeintä oiretta, erojen puutetta. Juuri kaksosten samankaltaisuus ja erojen puute on merkki siitä, että jotain on vialla, kun kulttuurinen järjestelmä ei ole tuottanut tarvittavia eroja yksilöiden välillä. ”Uhrikriisi ymmärretään väkivallan yleiseksi hyökkäykseksi yhteisöä vastaan, ja kaksosten syntyminen voisi hyvin

olla tuon hyökkäyksen tunnusmerkki.”¹⁵ Tietenkään Girard sen enempiä kuin muutkaan uskontotieteilijät ei väitä, että kaksoset olisivat ihmisinä muita väkivaltaisempia: kyse on kaksosten symbolisesta merkityksestä koko yhteisölle.

Girardin kaksosteoria ei ole tyystin erilainen kuin Lévi-Straussin, sillä molemmat korostavat erojen tekemisen keskeistä roolia kulttuurisen ja yksilöllisen identiteetin luomisessa. Molemmilla myös kaksosten dynamiikka kiertyy pienten erojen tuottamisen tärkeyteen, sillä täydellistä samuutta pitää karttaa. Girard viittaa antropologi Malinowskiin, joka työkentällään kehui lapsikatraan muistuttavan isää. Isä oli tästä tyytyväinen, koska toteamus tuotti lapsen määritelmään eron äidistä. Mutta kun Malinowski jatkoi, että saman isän lapset muistuttavat myös toisiaan, häntä paheksuttiin, koska hänen tällöin ajateltiin kiistävän veljeskateutta hillitsevien yksilöllisten erojen olemassaolon.¹⁶

Girardin teoriassa kaksosten ja muiden sisarusparien välinen ero on suhteellinen ja liukuva. Niin kreikkalaisissa myyteissä kuin Vanhassa testamentissa runsaasti esiintyvä vihollisveljesten teema on hänelle lisätodiste mimeettisen halun, kaksoissidoksen ja uhrikriisin tuottamasta väkivallasta. Girardille tärkeä Vanhan testamentin teksti on Jeremia 9:3–4: ”Varokaa ystäviänne, älkää luottako veljiinnekään! Veli pettää veljeään viekkaasti, ystävä parjaa ystävänsä takanapäin. Kaikki pettävät toisiaan”.¹⁷

Väkivallan ja uhrikriisin äärimmäinen tilanne on sellainen, jossa ihminen on ikään kuin muuttunut ”kaksoisolennoksi”, eli hänellä ei ole enää mitään omaa, vaan kaikki on toiselta lainattua halua. ”Kun vastapuolten välillä ei ole enää lainkaan eroa ja identtisyys on lopulta täydellinen, voimme sanoa heidän muuttuneen kaksoisolennoiksi.” Eräs tämän tilan muoto on riivaus. Kun esikuvan lumous valtaa jäljittelijän niin tyystin, että hän tottelee täysin tuota ulkopuolista voimaa, hänestä tulee riivattu. Girardin mukaan ”riivaus ei ole kuin toisen halulle vieraantumisen äärimuoto”. Riivattuna olemisen näyttää, kuinka kaksoissiteen osapuolena ei suinkaan ole hyvä kaksoisolento, vaan ”hirviö-kaksoisolento”.¹⁸

Ihmisiä riivaavan jäljittelyn, kilpailun ja väkivallan halun Girard tiivistää Homeroksen käyttä-

mään käsitteeseen *kydos*. Kreikan sana *kydos* ja siitä omaksuttu nykyenglannin sana ”*kudos*” tarkoittaa mainetta, kunniaa, ylivoimaa ja arvovaltaa. Girardille *kydos* on erityisen kielteinen sana, se on ylivoiman talismaani, joka osoittaa väkivallan lumovoimaa. Ihmisen kilpailu pyrkii mahdollisimman suuren henkilökohtaisen *kydoksen* saavuttamiseen: *kydos* merkitsee ”tiettyä voittoa majesteettisuutta, joka jumalten maailmassa on aina läsnä. Ihmiset taas nauttivat siitä vain väliaikaisesti ja aina *toisten kustannuksella*”. *Kydos* on samalla kertaa korkein ja olematon pelipanos, jota ihmiset toisiltaan riistävät, se on muiden jäljittämäksi malliksi pääsemistä.¹⁹ Girardin ajattelussa tällainen maine on aina lopulta tuhoavaa ja väkivaltaista, se tuottaa kaksoisiteen kautta lopulta vain riivattuja hirviö-kaksoisolentoja. Kaksosten samankaltaisuudessa on Girardin mukaan tällaisen tuhon uhka symbolisesti läsnä.

MYÖNTEINEN JA KIELTEINEN KAKSINAISUUS

Olen edellä esittänyt kaksosista ja kakseudesta niin myönteisiä kuin kielteisiä tulkintoja. Itse syzygian teema on usein myönteinen: sen sisältönä on toimiva ieskumppanuus, jossa vallitsee läheinen ystävyysrakkaus. Manin syzygos ja Juudas Tuomaan Kristus-kaksonen tuottivat toimijoille suorastaan yliluonnollista lisäarvoa, joka oikeutti heidän toimintansa. Kuten Lévi-Strauss ja monet muut ovat todenneet, kaksosten teemassa voi esiintyä myönteiseen ykseyteen päätyvä ajatus, joka kumoaa erot. Castorin ja Polluxin myytti on tästä hyvä esimerkki: samasta äidistä, mutta eriarvoisista isistä peräisin olevat kaksoiset korotettiin lopulta molemmat Zeuksen suopeuden ansiosta samanveroisina yhdeksi tähtikuvioksi taivaalle.

Samalla kaksosten ja läheisten parien aihepiiriin liittyy myös kilpailun ja konfliktien teema. René Girardin ajattelussa nämä teemat ovat erityisen voimakkaasti läsnä, koska ihmisen koko haluava minä on hänen mukaansa mallia jäljittelevän ja toisaalta kilpailijaa nujertavan kaksoissidoksen kahlehtima. Juuri kaksoiset symboloivat Girardille väkivaltaista kilpailua sekä yksilön ja kulttuurin identiteettiä luo-

vien erojen katoamista. Claude Lévi-Strauss luonnostelee tätä maltillisemmän näkemyksen, jossa kaksosten väliset erot säilyvät eräänlaisessa dynaamisessa epätasapainotilassa, joka mahdollistaa jatkuvan muutoksen ja väistää huonoja ääripäitä, niin lopullista eroa kuin eron täydellistä katoamista.

Oma tulkintani syzygiasta koettaa mahduttaa kakseuteen sekä sen myönteiset että kielteiset puolet. Girardin tulkinta sisaruspareista on kovin kielteinen, koska sen tarkoitus on lähinnä havainnollistaa hänen laajempaa väkivaltateoriaansa. Varhaiskristillisen gnostilaisuuden ja tiettyjen myyttien ykseysajattelu on puolestaan kovin myönteinen eikä kykene näkemään yksilöllisten erojen tärkeää merkitystä. Ihminen ei voi toimia Manin tai Juudas Tuomaan tavoin taivaallisen kaksoisveljensä maalisenä etäispäätteenä: tällaisen kuvittelu on lähempänä Girardin riivaus-käsitystä kuin mitään aidosti kristinuskoon kuuluvaa hyvän toiminnan teoriaa.

Erojen pysyvyyden havaitseminen on tärkeä muistutus kristinuskon ekumeenisille tulkinnoille: ykseysajattelu ei voi edetä loputtomiin. Näkyvän ykseyden liian suoraviivaiset tulkinnat voivat johtaa ekklesiologiisiin hirviö-kaksoisolentoihin, joiden koko *kydos* koostuu naapurilta revytyistä viikunanlehdistä. Uskontotieteen korostama pysyvien erojen merkitys on ohittamaton osa uskonnollista kakseutta ja identiteettiä.

TYÖTOVERUUS YKSILÖTASOLLA

Onko tästä teoreettisesta pohdinnasta mitään ammennettavissa kirkon työntekijöiden arkiseen vuo-

11 Girard 2004, 198. Viittaan suomenkieliseen laitokseen.

12 Girardin kokonaisteoriasta tarkemmin Saarinen 2001.

13 Girard 2004, 75.

14 Girard 2004, 84.

15 Girard 2004, 86.

16 Girard 2004, 89.

17 Girard 2004, 95–96.

18 Girard 2004, 212–221.

19 Girard 2004, 204–205, kurs. alkutekstissä.

rovaikutukseen? On yhtäältä selvää, että edellä kuvatut asiat ovat toisella tasolla kuin konkreettiset ihmissuhdetaidot. Mikään teorian näkökulma ei korvaa niiden puuttumista. Toisaalta on niinkin, että kuvatonlainen samastuminen malliin tai useampiin malleihin on arjessa tavallinen ilmiö. Työntekijät eivät ole aina vapaita keskinäisestä kilpailusta. Vähintään seurakuntalaisten ja omien esimiesten miellyttämisen tasolla kilpailua esiintyy.

Eräs edellä kuvattujen asioiden opetus näyttäisi olevan se, että aivan samanlaisen työsuorituksen vaatiminen kaikilta kollegoilta on monella tapaa ongelmallista. Henkilön identiteetti rakentuu juuri työssä tapahtuvien toistojen epäidenttisyydelle, siis sille että kukin voi painaa persoonallisen leimansa omiin työsuorituksiinsa. Työpaikan kulttuuri rakentuu näille pienille mutta havaittaville eroille työntekijöiden välillä. Lévi-Straussia mukaillen voi sanoa, että pienet henkilökohtaiset erot estävät työtä jämähtämästä; niiden ansiosta työ voi joustavasti reagoida arkipäivässä jatkuvasti tapahtuviin muutoksiin. Girardia ja Lévi-Straussia mukaillen voisi todeta, että juuri työsuoritusten äärimmäinen harmonisointi johtaa kriisiin, koska mitään eroja ei silloin enää voida todeta eikä nähdä. Viisaan esimiehen näkökulmasta tietyn suuruiset erot työntekijöiden välillä vahvistavat hyvää työpaikkakulttuuria.²⁰

Toisena opetuksena voisi olla Girardin kuvaaman kaksoissiteen monivaihteinen huomioon ottaminen. Tietoisesti ja tiedostamattaan työntekijät jäljittelevät toinen toisiaan. Jäljittelyyn kuuluu myös irtiotto jäljittelystä. Jos kolme pappia saarnaa avustustyön tärkeydestä, haluaa neljäs kenties erottautua vahvana raamatunselittäjänä. Kaikilla neljällä voi kuitenkin olla päämääränä oman *kydoksen* vahvistaminen seurakuntalaisten parissa, ja tässä mielessä irtiottajakin kilpailee muiden kanssa, vaikka ei yksinkertaisesti jäljittelemällä. Kaksoisside ei välttämättä johda Girardin kuvaamaan kriisiin tai tietoiseen vihanpitoon, mutta se voi lievemmissäkin muodoissa, vaikkapa epämääräisenä kateutena, olla haitallinen työyhteisön vuorovaikutukselle.

Kolmanneksi on pohdittava erityisesti tilanteita, joissa työntekijä ei toimi omana itsenään persoonal-

lisine piirteineen, vaan hän ikään kuin edustaa jotain yleispätevää. Tällaisia tilanteita liittyy erityisesti liturgiaan ja kirkollisiin toimituksiin, joissa työntekijöiden persoonalliset erot katoavat edustavuuden ja valkean alban alle. Ei liene sattumaa, että naispappeuden vastustus liittyy juuri näihin tilanteisiin. Kun merkitystä luovat erot on jo valmiiksi kätkeyty yleiseen edustavuuteen, ei konservatiivi ole valmis kätkemään sukupuolen joka tapauksessa tuottamaa symbolista ja konkreettista eroa.

Kun liturgiassa toimitaan syzygisesti työparina, tilanne muistuttaa kaksosuutta ja erojen katoamista. Alban alla ollaan symbolisesti alasti yhdessä, aivan kuten Lévi-Straussin kuvaamat erisukupuoliset kaksoset kohdussa. Tämä tilanne – erojen kätkeminen ja samanaikainen sukupuoliero – tuottaa hämmennystä ja se koetaan ykseyttä vastustavana moneutena. Kyseessä ei siis ole varsinainen sukupuolisuuden pelko, vaan juuri erot kadottavan harmonisoinnin tuottama kriisi, kun epäröivä osapuoli kuitenkin kiinnittää huomionsa moneuteen ykseyden kaavun alla.

Tietenkään naispappeuden vastustusta ei voi kokonaan selittää näin, mutta kuvaamani asia auttaa ymmärtämään, miksi henkilö voi kieltäytyä tietyistä liturgisista toimista naispappin kanssa, vaikka hän voisi tehdä ne naislehtorin kanssa tai vaikka hän liturgian ulkopuolella toimii aivan luontevasti vastakkaisen sukupuolen kanssa. Kyseessä on riittävän eron säilyttämisen tarve. Ero määrittelee kulttuurin, ja eron kadotessa uhkaa kulttuurikin kadota.

Neljäs varsin mutkikas vyyhti liittyy sukupuolisuuden huomioon ottamiseen erilaisissa työparien tilanteissa. Gnostilaisissa myyteissä maskuliininen ja feminiininen saattavat täydentää toisensa. Juudas Tuomaan käärme kertomuksessakin on lopulta kyse kateuden värittämästä ihmissuhdedraamasta. Siinä käärme oli kateellinen nuorukaiselle neidosta, Juudas Tuomas tappoi käärmeen ja pyrki myös käännättämään nuorukaisen. Lukijan mieleen juolahtaa ajatus siitä, mitä Juudas Tuomas lopulta halusi neidon suhteen. Lévi-Straussin mukaan erisukupuolisten kaksosten suhteet johtavat niin suureen moninaisuuteen, että ykseyden etsintä käy mahdottomaksi. En uskalla itsekään todeta paljon

muuta kuin sen, että eros näin leikittelee kohteillaan ja tekee asioista monimutkaisia.²¹

Viidenneksi ihmiset joutuvat myös ottamaan kantaa erikoisempiin parisuhteisiin, jotka eivät suoraan kosketa heitä itseään. Vaikka homoseksuaalisuus on eettisenä ongelmana monien mielestä toissijainen ja suhteellisen harvoja koskettava, voi homoseksuaalisella parisuhteella olla yleisempää symbolista merkitystä samaan tapaan kuin kakso-suudella. Tällaisessa parisuhteessa perimmäisten erojen häviäminen saatetaan kokea uhkaksi, jolloin kulttuurinen identiteetti joutuu kriisiin. Hengellisen työn tekijä ei katso voivansa siunata sellaista syzygiaa, jossa konstitutiivinen ero on hänen mielestään kadonnut. Hyväksyttävä ieskumppanuus edellyttää konservatiivin mukaan jonkinlaisen eron tekemistä partnerien kesken.

Asiaan kuuluu se, että uhka on symbolinen. Vaikka kaksoiset taikka homot eivät ole sen kehnompia ihmisiä kuin muutkaan, heidän edustamansa ilmiö herättää tuntemuksen uhasta. Kyseessä ei ole pelkääjän omaan identiteettiin kytkeytyvä epävarmuus: eihän kaksosiakaan ennen vanhaan karkotettu siksi, että karkottaja pelkäisi itsekin olevansa kaksonen. Vaan uhka ja epävarmuus liittyy koko yhteisön rakenteeseen: jos emme pysty tekemään tarvittavia eroja erilaisten roolien ja tehtävien välillä, on uhkana sulautuminen jonkinlaiseen yksinaiseksiseen, kulttuurittoman samuuden kaaokseen kaiken ja jokaisen kanssa. Homofobia saattaa olla tällöin jopa eräänlainen ksenofobian käänteisilmiö: kun muukalaispelossa liian suuri ero hämmentää, homofobiassa juuri eron puute tuottaa epävarmuutta.

Eräät sinänsä homomyönteiset päätökset ovat saattaneet ruokkia tätä tunnetta. Tarkoitin Ruotsin valtion ja kirkon viimeaikaista päätöstä määritellä avioliitto kahden henkilön väliseksi sukupuolineutraaliksi ryhmäksi. Vaikka näin saatiin aikaan lainsäädännöllisesti syrjimätön ja loogisesti selväpiirteinen kahden persoonan syzygia, samalla menetettiin niitä kulttuurisesti merkittäviä eroja, jotka pitävät yllä elävän epätasapainon tilaa. Antropologeilta opimme, että juuri tällaiset erot ovat tärkeitä avioliiton tapaisen kakseuden vivahteikkaalle ym-

märtämiselle. Ilman erojen ja vivahteiden tuottamaa dynamiikkaa kulttuurinen instituutio kuolee, vaikka se olisi täsmällisesti ja tasapuolisesti määritelty.

Arkipäivän tasolla riittänee parin hieman abstraktin neuvon antaminen. Ei pidä sulauttaa kaikkia eroja ja vaatia kaiken ykseyttä. Elämän monimuotoisuus ja erojen tekemisen taito tulee säilyttää. Moninaisuuden pelko voi olla yhtä atavistista kuin erottoman ykseyden pelko. Kannattaa suosia yksilöllisiin tarpeisiin räätälöityjä ratkaisuja ja myöntää erilaisten tapausten erilaisuus. Antropologeilta opimme sen, että elinvoimaiselle kulttuurille riittävän monien distinktioiden tekeminen on tärkeämpää kuin juridinen tai aatteellinen suoraviivaisuus. Kulttuuristen toteemien sijaintipaikka voi myös muuttua ilman hallinnollisia päätöksiä: eihän juuri missään nykyään syrjitä kaksosiakaan.

Kuudenneksi on syytä vielä kiinnittää huomiota hyvään syzygiaan tai ieskumppanuuteen. Toisaalla olen kuvannut niin kutsuttua ”kolmanteutta”, tilannetta jossa työpari kykenee saamaan aikaan enemmän kuin mihin kummankaan kyvyt yhteenlaskettuina riittäisivät.²² Ieskumppanit tuottavat tällöin emergentisti jotain uutta ja odottamatonta maailmaan. Jean-Luc Marion kutsuu tällaista kolmanteutta fenomenologisella termillä ”lapsi”.²³ Vaikka Marionin silmämääränä on eroottinen rakkaus ja sen hedelmä, voi hän omassa kielipelissään mahdollistaa käsitteeseen vertauskuvallisetkin lapset ja työn hedelmät.

Ei liene mitään teoreettista estettä ajatella, että työtoveruuden syzygia voisi tuottaa jonkinlaista ystävyysrakkautta, joka manifestoituisi rakkautellisina työn hedelminä. Esimerkiksi avustustyössä syntyvät syvät sielunveljeydet yksilöiden ja ryhmien kesken voitaneen hahmottaa näin. Goethe ja muut kemiallisten sidosten löytymisestä innostuneet

20 Työpaikkakulttuurista teoreettisena kokonaiskäsitteenä Harisalo 2009, 264–282.

21 Tästä teemasta Saarinen 2006.

22 Saarinen 2008.

23 Marion 2007, 184–222.

1800-luvun alun kirjoittajat puhuivat ”vaaliheimolaisuudesta”, joka sitouttaa työpareja merkillisinkin tavoin. Vaaliheimolaisuudessa keskinäinen kilpailu on jalostunut yhteiseksi hyvän tuottamiseksi. Kuten Goethe (1923) kuvaa, tällainenkaan syzygia ei toki ole vaille monimutkaisia ambivalensseja.

SYZYGIA RYHMIEN VÄLILLÄ

Ryhmien välisen kilpailun ja yhteistyön hahmotaminen on samalla kertaa tärkeää ja vaikeaa. Monien, joskaan ei kaikkien, ryhmien päämääränä on konstruoida itselleen hyvä maine ja ylivoima, siis sellainen *kydos*, joka esiintyöntyvän kukinnon tavoin houkuttelee ryhmään yhä uusia jäseniä ja levittää näin ryhmän mainetta ja aatetta. Uskonnollisten ryhmien osalta on nähdäkseni ilmeistä, että ne samalla kertaa jäljittelevät toisiaan ja kilpailevat toistensa kanssa. Tällöin niihin voidaan ainakin jossain määrin soveltaa kaksoissidoksen tapaisia lainalaisuuksia.

Uusi ja pieni uskonnollinen ryhmä vertaa väistämättä itseään siihen vanhempaan ja suurempaan ryhmään, josta se on irtoamassa. Tuo malli on kritiikin kohteena ja pesäeron tekeminen sen virheelliseksi koettuihin oppeihin ja käytäntöihin on tärkeää. Ryhmällä on tällöin, ainakin johtajiensa mielessä, myös toinen malli, hengellisellä tasolla oleva esikuva ihanteellisesta kirkosta. Uusi ja pieni ryhmä vertaa itseään näin yhtäältä vanhempaan karttamisen kohteeseen ja toisaalta hengelliseen ihanne-esikuvaan. Ryhmässä vaikuttaa siis sekä myönteinen hengellinen kaksoisuus ihanne-esikuvan kanssa (Tuomaan tekojen tavoin) että kielteinen kilpailu kartetun ryhmän kanssa (Girardin vihollisveljesten tavoin).

Uudella ja pienellä ryhmällä on siis kaksi kaksosta: toista se karttaa ja syyttää virheistä, toista se pitää varsinaisena esikuvanaan. Asia on kuitenkin monimutkainen, sillä karttamis-kaksonen ja esikuva-kaksonen eivät viime kädessä sittenkään ole aivan erilaisia. Kun uusi ryhmä alkaa jäljitellä esikuva-kaksosta, se varustaa itseään monenlaisilla liturgisilla, hallinnollisilla ja käytännöllisillä toimilla, jotka muistuttavat karttamis-kakso-

taavia toimia. Karttamis-kaksonen on tällöin myös jonkinlainen esikuva; samalla on tärkeää, että se säilyy epäidenttisenä kaksoisena, jonka suhteen monet pienet erot tuottavat uudelle ryhmälle sopivan erillisyyden. Toisaalta on tärkeää myös tunnistaa samuus: uusi ryhmä on aiemman virheistä parannettu jatkumo.

Kirkollisten ryhmien synnyssä ja kehkeyty-misessä näyttää usein olevan kyse jonkinlaisesta epäidenttisten kaksoisolentojen syntyisestä ja tuottamisesta. Karttamis-kaksonen on jossain mielessä hirviö-kaksoisolento. Mutta samalla hirviö-kaksoisolento on, Girardin ajatusta käyttäkseni, juuri se kaksoisolento, joka riivaa uutta ryhmää. Uuden ryhmän halu ja mimesis on sidottu hirviö-kaksoisolentoon, joka lumooa ylivoimallaan silloinkin, kun uusi ryhmä pyristelee siitä eroon. Laajemmalla, ekumeenisella kehällä näyttää usein siltä, että kullakin uudella ryhmällä on oma lumoajansa, johon ollaan väistämättä jonkinlaisessa syzygisessä suhteessa: anglikaaneilla ja luterilaisilla katoliset, metodisteilla anglikaanit, herätyskristityillä kansankirkot ja niin edelleen.

Suuremman ja vanhemman ryhmän johtajalla on tällaisissa tilanteissa tapana sanoa: ”Toivomme että he lähtisivät pois, omaksi ryhmäkseen, ja sitten pöytä on puhdas.” Tämä eksorkistinen lausahdus on ymmärrettävä kanta, koska sanoja noudattaa tällöin juuri sitä antropologista lainalaisuutta, joka pyrkii riittävien erojen tekemiseen ja vahvistamiseen. En kuitenkaan ole varma siitä, ymmärtääkö johtaja tällöin ilmiön monimutkaista syzygista luonnetta. Uusi ryhmä on kaksoissidoksen kautta sidottu vanhaan: vaikka vanhaa kartetaan ja kritisoidaan, se on samalla ikään kuin lumonnut tai jopa riivannut uuden ryhmän.

Suuremman ryhmän on usein vaikea ymmärtää sitä syzygista suhdetta, joka mallin ja kilpailijan välillä vallitsee. Tarjolla ei ole helppoja ratkaisuja. Kirkosta eroaminen on mitä symbolisin akti, koska juuri se luo eron kautta merkityksiä. Sen sanominen, kenen tulee ”ymmärtää erota”, on vaikeaa. Syzyginen suhde ei Lévi-Straussin mukaan suinkaan pyri lopulliseen ykseyteen taikka lopulliseen eroon, vaan pysyvästi dynaamisiin epätasapainotiloihin. Vaikka

antropologia ei ole kirkko-oppia, on tämän seikan hahmottaminen ekklesiologisesti tärkeää.

Ekumeenisen teologian suurena haasteena on ymmärtää uskonnollisten ryhmien välistä monisäikeistä kilpailua ja yhteistoimintaa. Pyrkimys ykseyteen voi olla kannatettava aate, mutta ekumeenikon on myös nähtävä moninaisten erojen kulttuurialueita luova merkitys. Kaksosiin ja syzygiaan liittyvä antropologinen ja sosiologinen pohdinta voi auttaa myös ekumeenista ekklesiologiaa totuudenmukaisen kuvan luomisessa monimutkaisesta tutkimuskohteestaan. Tällä polulla olemme vasta matkan alussa. Ekumenia tarjoaa monia esimerkkejä eri ryhmien välisestä hyvästä ja luovasta yhteistyöstä. Rehellisen ekumeenisen teologian on kyettävä lisäksi ymmärtämään myös parisuhteiden varjon paikkoja.

KIRJALLISUUS

ANCIENT COMMENTARY

2000 *Ancient Christian Commentary on Scripture: New Testament*. Ed. T. C. Oden. Chicago: Fitzroy.

BIANCHI, UGO

2005 "Twins: An Overview". *Encyclopedia of Religion*, 9411–9418.

CLOWES, EDITH W.

1996 "The Limits of Discourse: Solovyev's Language of Syzygy and the Project of Thinking Total-Unity". *Slavic Review* 55, 552–566.

DELLING, GERHARD

1964 "Syzygos". *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* 7, 749–750.

ENVALL, MARKKU

1988 *Toinen minä: Tutkielmia kaksoisolennon aiheesta kirjallisuudessa*. Helsinki: WSOY.

GIRARD, RENÉ

2004 *Väkivalta ja pyhä*. Helsinki: Tutkijaliitto. (ranskaksi 1972).

GOETHE, JOHANN WOLFGANG VON

1923 *Vaaliheimolaiset. Valitut teokset 1*. Helsinki: Otava.

HARISALO, RISTO

2009 *Organisaatioteoriat*. Tampere: Tampere University Press.

HAWTHORNE, GERALD F.

1983 *Philippians*. Word Biblical Commentary. Waco: Word.

IRENAEUS

— *Adversus haereses*. Englanniksi esim. www.sacred-texts.com/chr/ecf.

KLIJN, A.F.J.

1962 *The Acts of Thomas: Introduction, Text, and Commentary*. Leiden: Brill.

KURSITE, JANINA

2005 "Twins: Baltic Twin Deities". *Encyclopedia of Religion*, 9418–9420.

LÉVI-STRAUSS, CLAUDE

2004 *Die Luchsgeschichte: Zwillingenmythologie in der Neuen Welt*. München: Suhrkamp. (ranskaksi 1991).

MARION, JEAN-LUC

2007 *The Erotic Phenomenon*. Chicago: University of Chicago Press.

NAG HAMMADI

1990 *Nag Hammadi Library*. Ed. James M. Robinson. San Francisco: Harper.

SAARINEN, RISTO

2001 "Rene Girardin uskontoteologia". *Teologinen Aikakauskirja* 106, 302–316.

2006 "Eros, leikki ja normi: Rakkauden fundamentaaliteologiaa". *Teologinen Aikakauskirja* 111, 167–177.

2008 "Ihmisten kohtaamisen teologiaa". *Teologinen Aikakauskirja* 113, 21–34.

THOMASSEN, EINAR

2006 *The Spiritual Seed: The Church of the 'Valentinians'*. Leiden: Brill.

VOLLMER, ULRICH

2005 "Zwillinge". *Religion in Geschichte und Gegenwart*. 4. Auflage, Bd. 8, 1944.